

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Γ' ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΡΧΙΚΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

ΟΜΑΔΑ ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ

ΟΛΓΑ ΖΙΡΩ, πτυχιούχος Α.Σ.Κ.Τ., Μ.Α. Ιστορίας της Τέχνης, ΠΕ8

ΕΛΕΝΗ ΜΕΡΤΖΑΝΗ, πτυχιούχος Α.Σ.Κ.Τ., ΠΕ8

Δρ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΕΤΡΙΔΟΥ, Αν. καθηγήτρια Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής Τμήμα Αρχιτεκτόνων Πανεπιστημίου Πατρών

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΓΓΡΑΦΗ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ Π.Ι.

Δρ ΓΙΩΡΓΗΣ ΣΙΓΑΛΑΣ, πτυχιούχος Α.Σ.Κ.Τ., σύμβουλος Καλλιτεχνικών του Π.Ι.

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΚΡΙΣΗΣ

Δρ ΚΟΝΤΑΡΑΤΟΣ ΣΑΒΒΑΣ, Ομότιμος καθηγητής Α.Σ.Κ.Τ.

ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΗ ΜΑΡΙΑ, πτυχιούχος Α.Σ.Κ.Τ., ΠΕ8

ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΜΑΙΡΙΤΑ ΚΛΕΙΔΩΝΑΡΗ, φιλόλογος

ΛΙΑ ΜΠΟΥΣΟΥΝΗ-ΓΚΕΣΟΥΡΑ, φιλόλογος

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΤΜΗΜΑ ΓΡΑΦΙΣΤΩΝ ΟΕΔΒ

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΗΣ

Η επανέκδοση του παρόντος βιβλίου πραγματοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών & Εκδόσεων «Διόφαντος» μέσω ψηφιακής μακέτας, η οποία δημιουργήθηκε με χρηματοδότηση από το ΕΣΠΑ / ΕΠ «Εκπαίδευση & Διά Βίου Μάθηση» / Πράξη «ΣΤΗΡΙΖΩ».

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ
Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ
2007-2013
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Οι αλλαγές που ενσωματώθηκαν στην παρούσα επανέκδοση έγιναν με βάση τις διορθώσεις του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Γ' ΤΑΞΗ ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ

ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΜΑΘΗΤΗ

Η συγγραφή και η επιμέλεια του βιβλίου πραγματοποιήθηκε
υπό την αιγίδα του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	7
Εισαγωγή.....	9
1. Παλαιολιθική και Νεολιθική εποχή.....	13
2. Η τέχνη της Μεσοποταμίας - Η τέχνη της Αιγύπτου.....	25
3. Η τέχνη του Αιγαίου. Οι αφετηρίες της ευρωπαϊκής τέχνης: Κυκλαδικός, Μινωϊκός, Μυκηναϊκός Πολιτισμός.....	37
4. Η Ελληνική τέχνη: από τους Γεωμετρικούς στους Αρχαϊκούς χρόνους Γεωμετρικοί χρόνοι, Αρχαϊκοί χρόνοι.....	53
5. Κλασική και Ελληνιστική τέχνη. Η κλασική περίοδος. Το τέλος της κλασικής εποχής: οι ελληνιστικοί χρόνοι.....	65
6. Η Ρωμαϊκή τέχνη.....	83
7. Η Βυζαντινή τέχνη.....	93
8. Η χριστιανική τέχνη το Μεσαίωνα Η ρομανική τέχνη, η γοτθική τέχνη.....	107
9. Οι εξωευρωπαϊκοί πολιτισμοί Η τέχνη της Κίνας, της Ινδίας, της Ιαπωνίας, του Ισλάμ, η προκολομβιανή τέχνη, η τέχνη της Αφρικής.....	119
10. Η τέχνη την εποχή της Αναγέννησης	133
11. Η τέχνη του Μπαρόκ.....	159

12. Νεοκλασικισμός.....	181
13. Ρομαντισμός.....	205
14. Ρεαλισμός, Ιμπρεσιονισμός.....	223
15. Το Πέρασμα από το 19ο στον 20ό αιώνα. Αρχιτεκτονική του Σιδήρου, του Γυαλιού και του οπλισμένου Σκυροδέματος. Το κίνημα “Τέχνες και Χειροτεχνίες” (Arts and Crafts), Αρ Νουβό	243
16. Οι δεκαετίες 1900-1930 (α΄ μέρος). Εξπρεσιονισμός, Φωβισμός, ο Γαλάζιος Καβαλάρης, Κυβισμός, Φουτουρισμός.....	257
17. Οι δεκαετίες 1900-1930 (β΄ μέρος). Ντε Στιλ, Σουπρεματισμός, Κονστρουκτιβισμός, Ντανταϊσμός, Σουρεαλισμός. Η Σχολή του Μπαουχάουζ. Οι μεγάλοι δάσκαλοι της αρχιτεκτονικής.....	283
18. Μεταπολεμική τέχνη στην Αμερική και στην Ευρώπη. Η Σχολή της Νέας Υόρκης - Αφηρημένος Εξπρεσιονισμός.....	309
19. Η Δεκαετία του 60, η Δεκαετία του 70, οι Δεκαετίες 80-90: Ποπ Αρτ, Οπ Αρτ, Κινητική τέχνη, Μινιμαλισμός, Εννοιακή τέχνη, Φωτογραφικός Ρεαλισμός.....	325
20. Μετα-Μοντερνισμός. Η δεκαετία του 1990: Υποκειμενισμός και Διεθνοποίηση Οι αναζητήσεις της σύγχρονης αρχιτεκτονικής. Βίντεο - Αρτ	347
Βιβλιογραφία.....	365

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το βιβλίο “Ιστορία της Τέχνης” της Γ’ Λυκείου αποτελεί ένα εισαγωγικό ταξίδι στον κόσμο της τέχνης. Είναι μια περιπετειώδης διαδρομή στην καλλιτεχνική δημιουργία από την προϊστορία έως σήμερα. Το βιβλίο θέτει τα καλλιτεχνικά δημιουργήματα στο ιστορικό τους πλαίσιο, ώστε να γίνει αντιληπτή η συνοχή τους, να διαπιστωθεί η άμεση σχέση της τέχνης με την πολιτισμική εξέλιξη κάθε περιόδου και να συνδεθεί η τέχνη με τη ζωή.

Η τέχνη, ως δημιούργημα του ανθρώπου, είτε υπηρετεί τη θρησκεία, τις πεποιθήσεις, τα ιδανικά είτε εξυπηρετεί πάθη, φιλοδοξίες, ελπίδες, την ανάγκη για επικοινωνία, αποτελεί μοναδική αισθητική εμπειρία συνδυάζοντας το μύθο με την ιστορία και την επιστήμη.

Μελετώντας το πολυδιάστατο φαινόμενο της τέχνης ιστορικά, μέσα από την παρατήρηση και την ανάλυση των πιο γνωστών αριστουργημάτων - γιατί αυτά είναι συνήθως από πολλές απόψεις τα πιο σημαντικά - θα γίνουν κατανοητοί ορισμένοι μηχανισμοί της Ιστορίας της Τέχνης και θα εκτιμηθεί αυτή ως επιστήμη.

Η μελέτη αυτού του εύληπτου βιβλίου προσφέρει πληροφορίες και γνώσεις για έργα, για καλλιτέχνες, για τεχνοτροπίες, για ερμηνεία και έρευνα, αλλά πάνω από όλα προσφέρει μια απόλαυση· την απόλαυση της μαγείας της τέχνης.

Δρ Γιώργης Σιγάλας
Ζωγράφος, Σύμβουλος Καλλιτεχνικών
Μαθημάτων του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

Η τέχνη

Μέσα από την ανάγκη του για καλλιτεχνική δημιουργία ο άνθρωπος προσπάθησε να απαντήσει στα αιώνια προβλήματα της ζωής: τον έρωτα, το θάνατο, το θείο, την ίδια τη ζωή. Επομένως, η καλλιτεχνική δημιουργία, δηλαδή αυτό που ονομάζουμε τέχνη, εμφανίζεται από τότε που εμφανίστηκε και ο άνθρωπος επάνω στη Γη.

Η λέξη “τέχνη” προέρχεται, σύμφωνα με μία εκδοχή, από το ρήμα “τίκτω” (= “γεννώ”) και, όπως κάθε δημιουργία, είναι στενά συνδεδεμένη με την κοινωνική πραγματικότητα και με τις αντιλήψεις κάθε εποχής.

Τέχνη για τον Πλάτωνα ήταν “μίμησις της φύσεως”, δηλαδή αντιγραφή των πραγμάτων όπως αυτά φαίνονται. Της αναγνώριζε τεράστια δύναμη επιβολής και γι’ αυτό έφτανε στο σημείο να την αρνείται. Για τον Αριστοτέλη τέχνη ήταν η ικανότητα παραγωγής πραγμάτων σύμφωνα με κανόνες. Τα είδη της χωρίζονταν σε “μιμητικά” και “μη μιμητικά”. Στο πρώτο είδος ανήκαν τα οπτικά φαινόμενα, στο δεύτερο η μίμηση των πράξεων, δηλαδή η ποίηση.

Κατά την περίοδο του Μεσαίωνα έγινε διάκριση ανάμεσα στις “ευγενείς” και τις “βάνουσες τέχνες”, (*artes liberales* και *artes mechanicae* ή *serviles* δηλαδή στις “ελευθέριας” και στις “χειρωνακτικές” ή “δουλικές”). Ως “ελευθέριας” θεωρούνταν οι τέχνες που παράγονται από την πνευματική προσπάθεια του ανθρώπου (η γραμματική, η λογική, η ρητορική και η αριθμητική, η μουσική, η γεωμετρία, η αστρονομία). Ως “δουλικές” θεωρούνταν εκείνες που απαιτούν το χειρωνακτικό μόχθο και την επεξεργασία της ύλης, και σε αυτές συγκαταλέγονταν η ζωγραφική και η γλυπτική.

Στην Αναγέννηση η ζωγραφική και η γλυπτική αντιδιαστέλλονται από τις άλλες “χειρωνακτικές” τέχνες και κατακτούν μια θέση ανάμεσα στις “ελευθέριας”. Η ζωγραφική είναι επιστήμη, έλεγε ο Λεονάρντο ντα Βίντσι, και μάλιστα ανώτερη από την ποίηση και τη μουσική. Στα μέσα του 16ου αιώνα η ζωγραφική, η γλυπτική και η αρχιτεκτονική εντάχθηκαν στην κατηγορία των *arti di disegno* (δηλαδή των τεχνών του σχεδίου, όπου σχέδιο σήμαινε και τη σύλληψη της ιδέας). Ως γνώστες της προοπτικής - δηλαδή των μαθηματικών - και των λόγιων κειμένων, της μυθολογίας και της θεολογίας, οι καλλιτέχνες περιελήφθησαν στους πολίτες της ανώτερης πνευματικής τάξης. Στο τέλος του 16ου αιώνα ο καλλιτέχνης αποθεώνεται και θεωρείται ανώτερος άνθρωπος, ο οποίος χρειάζεται ελεύθερο πεδίο δράσης για τη σύλληψη και την εκτέλεση του έργου του. Το έργο του καλλιτέχνη αντικατοπτρίζει την προσωπικότητά του ή, καλύτερα, είναι ενδιαφέρον και πολύτιμο ακριβώς επειδή είναι δημιούργημά του.

Ήδη από την Αναγέννηση αναπτύχθηκαν διάφορες θεωρίες περί τέχνης, ενώ αργότερα, μετά το 17ο αιώνα και την εποχή του Διαφωτισμού, η καλλιτεχνική δραστηριότητα απέκτησε μια αυτονομία τόσο από τις επιστήμες όσο και από τα χειρωνακτικά επαγγέλματα. Το 18ο αιώνα η ποίηση, η μουσική, η ζωγραφική, η γλυπτική, η αρχιτεκτονική και ο χορός αποτέλεσαν τις “καλές τέχνες” και συνδέθηκαν, λόγω της κοινής

ενασχόλησής τους, με την έννοια του “ωραίου”. Το 19ο αιώνα, με την ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγής, οι τέχνες χωρίστηκαν σε “καλές” και “εφαρμοσμένες”, με τις τελευταίες να στοχεύουν στη σύμπραξη της καλλιτεχνικής παραγωγής με τη βιομηχανία. Είναι φανερό ότι η κατάταξη των τεχνών σε κατηγορίες συμβαδίζει με τις αντιλήψεις κάθε εποχής. Τον 20ό αιώνα ο κινηματογράφος αποτέλεσε την έβδομη τέχνη.

Η Ιστορία της Τέχνης

Ο Γάλλος ιστορικός Ζακ Λε Γκοφ, στο βιβλίο του *Ιστορία και Μνήμη*, αναφέρει: “Η λέξη *histoire* (σε όλες τις γλώσσες που προέκυψαν από τα λατινικά, καθώς και στα αγγλικά) προέρχεται από την αρχαία ελληνική λέξη “ιστορία” της ιωνικής διαλέκτου. Ο τύπος αυτός κατάγεται από την ινδοευρωπαϊκή ρίζα “*wid weid*”, “*voir*” (=βλέπω). Εξ ου και το σανσκριτικό “*βέτας*”, “*μάρτυρας*”, και το ελληνικό “*ίστωρ*”, “*μάρτυρας*”, με την έννοια “*εκείνου που βλέπει*”. Αυτή η αντίληψη για την όραση ως ουσιαστική πηγή γνώσης οδηγεί στην άποψη ότι ο “*ίστωρ*”, *εκείνος που βλέπει*, είναι επίσης αυτός που γνωρίζει. “*Ιστορείν*” στα αρχαία ελληνικά σημαίνει “*προσπαθώ να γνωρίσω*”, “*να πληροφορηθώ*”. *Ιστορία* σημαίνει λοιπόν έρευνα. Αυτή είναι η σημασία της λέξης στον Ηρόδοτο στην αφετηρία των “*Ιστοριών*” του, οι οποίες είναι “*αναζητήσεις*”, “*έρευνες*” (Ζακ Λε Γκοφ, *Ιστορία και Μνήμη*, Αθήνα 1998, σελ. 147).

Η Ιστορία, για να παρουσιάσει τις διάφορες στιγμές της ανθρωπότητας, βασίζεται σε αποδείξεις και μαρτυρίες. Για την Ιστορία της Τέχνης μαρτυρίες είναι τα έργα τέχνης.

Η Ιστορία της Τέχνης μέσα από την προσέγγιση των διάφορων επιτευγμάτων του πολιτισμού, έχει ως στόχο την καλύτερη κατανόηση του παρόντος. Από την αρχαιότητα το ενδιαφέρον για τα έργα της τέχνης ήταν ζωηρό. Η *Φυσική Ιστορία* του Πλίνιου του Νεότερου (1ος αιώνας μ.Χ.) αποτελεί μία από τις πρώτες προσεγγίσεις παρουσίασης των έργων τέχνης. Το βιβλίο που δημοσίευσε το 1550 ο Τζ. Βαζάρι (1511-74), με τίτλο *Η ζωή των πιο επιφανών ζωγράφων, γλυπτών και αρχιτεκτόνων*, αποτέλεσε μια πρώτη Ιστορία της τέχνης και περιελάμβανε πληροφορίες για την εκτέλεση των έργων, καθώς και σχόλια για την ικανότητα των καλλιτεχνών. Κατά την Αναγέννηση, μέσα από τη γενικότερη επαφή με την τέχνη των κλασικών, το ενδιαφέρον για ιστορικές μαρτυρίες γύρω από τη δημιουργία των έργων τέχνης αυξήθηκε. Η Ιστορία της Τέχνης αναπτύχθηκε από τους διάφορους συλλέκτες και τους “εραστές των τεχνών”, ενώ το 1764 ο Γ. Γ. Βίνκελμαν (1717-68), στο βιβλίο του *Η τέχνη των αρχαίων Ελλήνων*, συνέδεσε την τέχνη με τη γενικότερη πολιτισμική πορεία μιας κοινωνικής ομάδας.

Τα κυριότερα προβλήματα που αντιμετώπισε η Ιστορία της Τέχνης, όταν από τα μέσα του 19ου αιώνα αποτέλεσε μια ξεχωριστή επιστήμη, ήταν ο τρόπος γραφής της ιστορίας, η διαμόρφωση των περιόδων και των εποχών της τέχνης. Κυρίως οι δόκιμες ιστορίες αναφέρονται σε ποικίλες μορφές της τέχνης, από την κλασική εποχή και μετά, με έμ-

φαση στην ανάλυση της ζωγραφικής, της γλυπτικής, της αρχιτεκτονικής και των εφαρμοσμένων τεχνών, ιδιαίτερα όσον αφορά τις καλλιτεχνικές δημιουργίες του δυτικού κόσμου. Η τέχνη θεωρήθηκε ως τμήμα της πολιτισμικής πορείας της ανθρωπότητας, ενώ η ιστορία της, μαζί με την οικονομική, πολιτική και κοινωνική ιστορία, θεωρήθηκε ότι μπορούσε να πιστοποιήσει την εξέλιξη του ανθρώπινου πολιτισμού. Ο 20ός αιώνας προσέθεσε στην Ιστορία της Τέχνης, ως επιστήμη, τη συγκριτική παρατήρηση και μελέτη έργων διαφορετικών εποχών, μέσω της μορφολογικής προσέγγισης (Χ. Βέφλιν, 1864-1945), και την εικονολογική μέθοδο, τη διείσδυση δηλαδή στην επιμέρους ανάλυση των εικονογραφικών στοιχείων των έργων, συνδέοντας έτσι την τέχνη με άλλους τομείς του πνεύματος όπως τη φιλοσοφία, τη λογοτεχνία, την ιστορία, την ψυχολογία (Α. Βαρμπούργκ, 1866-1929, Ε. Πανόφσκυ, 1892-1968).

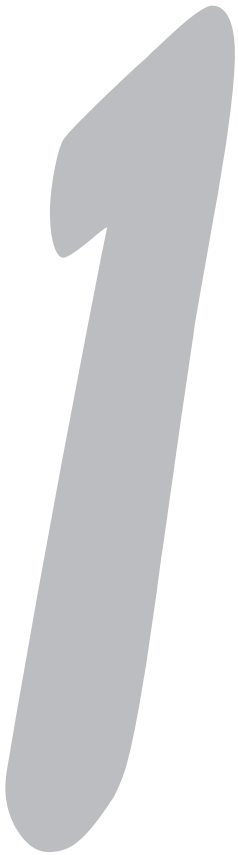
Λίγα λόγια για το βιβλίο

Το βιβλίο αυτό της Ιστορίας της Τέχνης πραγματεύεται την ανθρώπινη καλλιτεχνική δημιουργία από την παλαιολιθική εποχή μέχρι σήμερα. Παρουσιάζει επίσης και ορισμένα στοιχεία για την εξωευρωπαϊκή τέχνη, έτσι ώστε να μπορεί ο μαθητής να σχηματίσει μια γενικότερη αντίληψη των τάσεων των τεχνών σε σχέση με τους διάφορους πολιτισμούς. Ειδική μνεία στη νεοελληνική τέχνη γίνεται κυρίως στα κεφάλαια που αναφέρονται στην καλλιτεχνική δημιουργία μετά το 19ο αιώνα.

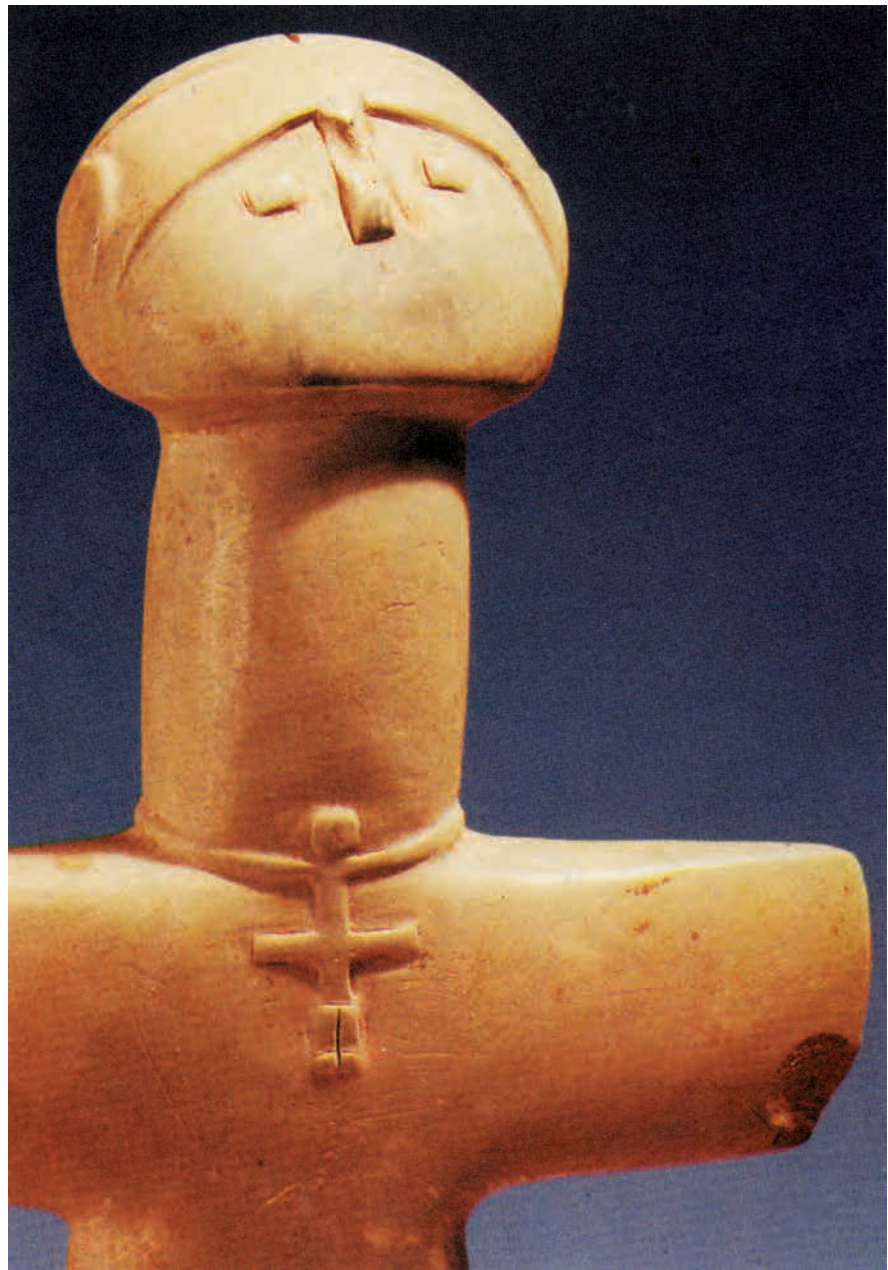
Τα χαρακτηριστικά στοιχεία κάθε εποχής και τα βασικά γνωρίσματα των διάφορων κινημάτων προηγούνται της παρουσίασης των έργων και των ιδιαιτεροτήτων κάθε ενότητας. Κάθε κεφάλαιο κλείνει με την περιγραφή και την ανάλυση έργων τα οποία προτείνονται για ανακεφαλαίωση κάθε ενότητας, αλλά και ως ευκαιρία για συζήτηση και συλλογικό προβληματισμό. Στο τέλος κάθε ενότητας υπάρχει το γλωσσάρι, που έχει ως στόχο τη διευκρίνιση κάποιων όρων, ενώ οι ερωτήσεις - δραστηριότητες αποσκοπούν στην επιπλέον ανάπτυξη των θεμάτων που εξετάστηκαν και στη συμμετοχή των μαθητών στο γενικότερο προβληματισμό. Επιλεγμένα αποσπάσματα από τη διεθνή βιβλιογραφία και από βασικά κείμενα της τέχνης παρουσιάζονται μέσα σε πλαίσιο. Τέλος, προτείνεται στους μαθητές ένας κατάλογος βιβλιογραφίας για περαιτέρω εμβάθυνση.

Το μάθημα της Ιστορίας της Τέχνης έχει ως στόχο την εξοικείωση των μαθητών με την καλλιτεχνική δημιουργία των διάφορων εποχών. Το ενδιαφέρον των μαθητών θα πρέπει να εστιάζεται στα ουσιαστικά στοιχεία των έργων και όχι στην αποστήθιση των ημερομηνιών και των ονομάτων, θα πρέπει δε να χαρακτηρίζεται από μια κριτική τοποθέτηση τόσο απέναντι στα έργα όσο και απέναντι στις αξίες που εμπεριέχουν.

ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ ΚΑΙ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Ειδώλιο από στεατίτη (3000-2500 π.Χ.), περιοχή της Πάφου, Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο.

1

ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ ΚΑΙ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Παλαιολιθική εποχή

Η δημιουργική παρόρμηση του ανθρώπου αποτυπώνεται από την εποχή που ο *Homo sapiens* αρχίζει να σχεδιάζει στους βράχους και να φτιάχνει αντικείμενα. Τα δημιουργήματα αυτά χρονολογούνται από το 30.000 μέχρι το 10.000 π.Χ. περίπου. Η περίοδος αυτή, η οποία ονομάζεται παλαιολιθική, διακρίνεται σε τρεις επιμέρους περιόδους, ανάλογα με τα γενικά χαρακτηριστικά των ευρημάτων της εποχής:

1. στην ωρινιάκια περίοδο (περίπου 30.000-20.000 π.Χ.), κατά την οποία όλες οι αναπαραστάσεις (συνήθως ζώων) προσεγγίζονται με ένα γραμμικό - ρεαλιστικό τρόπο απεικόνισης.
2. στη σολουτραία (περίπου 20.000-14.000 π.Χ.), που ήταν μια μεταβατική περίοδος,
3. στη μαγδαλήνια (περίπου 14.000-10.000 π.Χ.), κατά την οποία οι αναπαραστάσεις προσεγγίζονται με τρόπο που πλησιάζει αρκετά το φυσικό πρότυπο, αποδίδονται δηλαδή φυσιοκρατικά (νατουραλιστικά).

Από τα σημαντικότερα δημιουργήματα ανάμεσα στο 20.000 και 10.000 π.χ. είναι οι βραχογραφίες (ζωγραφική στους τοίχους και στις οροφές σπηλαίων) που βρέθηκαν κυρίως στην Ευρώπη, σε μια ευρεία περιοχή η οποία εκτείνεται από την Πορτογαλία μέχρι τη Ρωσία. Σήμερα είναι γνωστά περισσότερα από 300. Από τα σημαντικότερα είναι αυτά του Λασκό στη Νοτιοδυτική Γαλλία και της Αλταμίρα στη Βόρεια Ισπανία. Επάλληλα ζωγραφισμένες οι παραστάσεις, απεικονίζουν ζώα όπως βίσονες, ελάφια, ταύρους, άλογα τα οποία (ιδιαίτερα στο σπήλαιο Λασκό)